

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В.Н. КАРАЗІНА
ХАРКІВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО
СХІДНО-РЕГІОНАЛЬНИЙ ВІДДІЛ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

УДК [94+902] (477)
ББК 63.3 (4УКР) + 63.4 (45УКР)

Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25-26 жовтня 2002 року. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. — 244 с.

У збірнику викладено доповіді Міжнародної наукової конференції «Проблеми історії та археології України до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові», що відбулася за ініціативи Харківського обласного історико-археологічного товариства, історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Східно-регіонального відділу Центру пам'яткознавства НАН України 25-26 жовтня 2002 року.

Конференція проводилася з метою привернення уваги до історичної спадщини XII Археологічного з'їзду, що проходив у м. Харкові в 1902 році. Археологічний з'їзд заклав основу багатьох сучасних наукових досліджень, які наразі представлені секціями:

Археологія кам'яного віку і доби палеометалу

Археологія раннього залізного віку

Античність: історія та археологія

Археологія та історія середньовіччя

Слов'яни і Русь

Етнографія й фольклор

Історичне краєзнавство

Пам'яткознавство та архівознавство

Церковна історія та старожитності

Редактор: декан історичного факультету,
співголова Харківського обласного історико-археологічного товариства
канд. іст. наук, проф. Посохов С. І.

Редакційна колегія:

Буйнов Ю. В. — канд. іст. наук, доц.

Куделко С. М. — канд. іст. наук, проф.

Любичев М. В. — канд. іст. наук, доц.

Мартем'янов О. П. — канд. іст. наук, доц.

Скирда В. В. — канд. іст. наук, доц.

Сорочан С. Б. — доктор. іст. наук, проф.

отець Володимир (Швець)

ISBN 966-7922-77-4

© Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна, 2003
© Харківське обласне історико-
археологічне товариство, 2003
© ПП «НУЦІО «КримАрт», 2003
© Східно-регіональний центр
гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003

Водолага-Коломак-Карловка-Полтава-устье р. Орель. М. М. Казанский и А. В. Мاستыкова локализуют алано-сарматские памятники Поднепровья гуннского времени (периодов Д1-Д2) в среднем течении Ворсклы – нижнем течении Орели (Кантемировка, Ново-Подкряж, Дмухайловка) [6, рис. 1:8,9,42]. По мнению исследователей, алано-сарматы расселились на Днепре лишь в финальной фазе черняховской культуры, после разгрома в 375 г. остrogотского союза Германариха гуннами и аланами [6, с.125]. Местоположение комплекса у Воронцовки может свидетельствовать в пользу необходимости расширения области обитания алано-сарматов в конце IV-начале V вв. на восток – в бассейн Северского Донца ниже Балаклеи и Оскола ниже Купянска.

А. М. Обломский считает, что раскопки памятников с черняховскими материалами к востоку от Днепра начались с исследования кургана у с. Воронцовка [12, с.20]. Еще в период работы XII съезда В. А. Городцов по составу инвентаря погребения у Мечебелово заметил, что гончарные сосуды из него похожи на посуду «полей погребальных урн» по публикациям В. В. Хвойки [3, с.211]. На территории восточнее Днепра с рубежа XIX-XX вв. находки черняховских вещей в погребениях сармато-алан, которые находились в тесных контактах с черняховскими племенами, вместе с поступлением черняховских вещей в музеи и коллекции до раскопок сугубо черняховских памятников косвенно способствовали изучению черняховской культуры.

Работа XII Археологического съезда дала начало также выделению сарматских курганных захоронений первых веков н.э., что предоставило в руки будущих поколений исследователей ценные материалы по истории племен региона позднееримского-раннегуннского времени.

1. Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ. – 1966. – Вып. Д1-30.
2. Безуглов С. И. Аланы-танаиты: экскурс Аммиана Марцеллина и археологические реалии // Историко-археологические исследования в Г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 г. – Азов, 1990. – Вып. 9.
3. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. в 1901 г. // Тр. XII АС. – М., 1905. – Т. 1.
4. Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V МКАС. – К., 1988.
5. Гороховский Е. Л. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы // Охрана и использование памятников археологии Полтавщины. – Полтава, 1988.
6. Казанский М. М., Мастыкова А. В. Аланы на Днепре в эпоху великого переселения народов. – свидетельство Маркиана и археологические данные // РА. – 1999. – № 4.
7. Каталог выставки XII АС. – Харьков, 1902.
8. Луцкевич І. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. – 1948. – Т. 2.
9. Любичев М. В. Черняховская культура днепро-донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. – Харьков, 2000.
10. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001.
11. Мельник Е. Дневник раскопок // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1.
12. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднееримское и гуннское время (сер. III – вт. п. V вв. н.э.). – Автореф... докт. ист. наук. – М., 2001.
13. Сеницын И. В. Древние памятники в низовьях Ерусалана // МИА. – 1960. – №78.
14. Симоненко А. В. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье // РА. – 2001. – №4.
15. Смирнов К. Ф. Быковские курганы // МИА. – 1960. – №78.
16. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. – 1989.
17. Трефилов Е. П. Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губ. летом 1901 г. // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1.

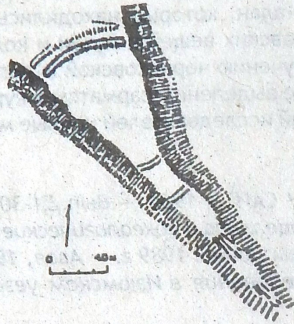
Маярчак С. П.

Каліус: літописний центр Пониззя

Територія Середнього Подністров'я (відома з 1226 р. під назвою Пониззя) [15, с.383] входила у XIII ст. до складу наймогутнішого з південноруських князівств – Галицько-Волинського. Монолітність князівства підточувалася відцентровою силою місцевого боярства, особливо сильного у Галичині. У 1240 р. через землі держави руйнівним смерчем прокотилися монголо-татарські полчища. Власне через Пониззя головні сили Батия не проходили, хоча припускають, що і тут могли побувати невеликі загони монголо-татар [16, с.145]. Порівняно недавно домігшись остаточного утвердження своєї влади в князівстві, галицько-волинський князь Данило Романович постійно змушений був придушувати сепаратизм місцевих бояр, які «...Данила князем собі називали, а самі всю землю держали...». На Пониззі, зокрема, 1241 р. «укняжився» якийсь «попів онук» Доброслав Судич [15, с.398]. Восени того ж року цю територію намагаються захопити й болохівські князі на чолі з Ростиславом Михайловичем, але невдало [15, с.399]. У 1242 р. татари починають зворотній рух на схід. Почувши про це, Данило Галицький поспішає на сепаратистське Пониззя, що навряд чи втратило б нагоду скористатися складними обставинами в державі й звільнитися від центральної влади: «Данило... прагнучи встановити порядок у Галицькій землі, поїхав до (городів) Бакоти і Каліуса...» (весна 1242 р.) [15, с.400]. Це єдина згадка про древноруський Каліус в літописі (Галицько-Волинському).

Ще з початку XX ст. в історіографії територія Каліуса пов'язується із городищем XII-XIII ст. на високому місці за сусіднім з містечком (до початку XX ст., пізніше селом) Калюс селом Гарячинці (вказані населені пункти

входили до складу Новоушицького району Хмельницької області, тепер затоплені Дністровським водосховищем) [6, с.96; 21, с.18; 25, с.981]. Справді, Гарячинецьке городище є найближчим серед городищ XII-XIII ст. на лівому березі Дністра до с. Калюс (відстань — 4 км). Вище проти течії р. Калюс від містечка (пізніше села) Калюс знаходиться ще один населений пункт, назва якого походить від того ж самого гідроніму — село Калюсик (Віньковецький район Хмельницької області). У XVI-XVII ст. с. Калюсик звалось Калюс Верхній, а населений пункт в гирлі р. Калюс був відомий як Калюс Нижній [25, с.913]. Століття тому подільський краєзнавець

План-схема укріплень
літописного Калюса.
(За П.О.Раппопортом)

Рис. 1

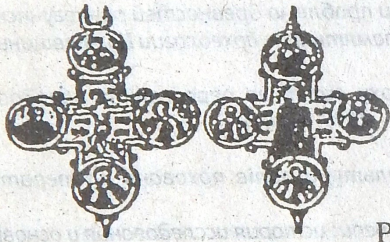

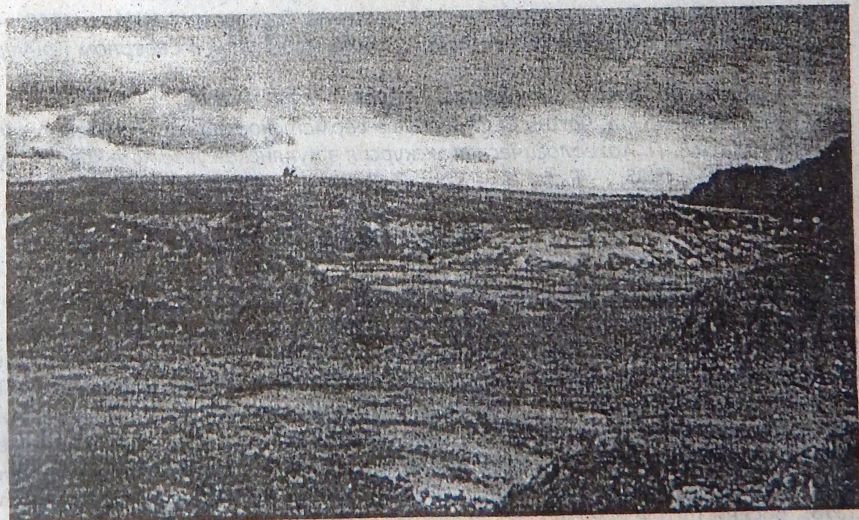
Рис. 2

Енколпійон та
іконка з
Гарячинецького
городища.
(Прориси
М.Б.Петрова за
фотографіями
Ю.Й.Сіцінського)

Рис. 3

Кар'єр на місці
Гарячинецького
городища
(літописний
Калюс)

Ю. Й. Сіцінський вказував, що на північний схід від с. Калюсик «...знаходилося, за народним переказом, яесь містечко або навіть місто. На цьому місці дійсно видно сліди бувших тут будівель... при оранці полів знаходять розбиту цеглу, черепки... Про існуюче колись тут містечко народ розповідає, що воно було зруйноване татарами, тому мешканці пішли звідси і переселились в м. Калюс на Дністрі...» [25, с.913].

Під час археологічної розвідки цієї місцевості (здійснена автором восени 2000 р.) з'ясувалося, що на вказаному краєзнавцем місці присутні старожитності трипільської культури. Натомість власне на території с. Калюсик знаходиться невелике (площею близько 0,13 га) городище XII-XIII ст. (місцева назва його «Замчисько»),

синхронне древньому Каліусу. Ототожнювати це городище з Каліусом немає підстав: надто далеко воно розміщене від інших літописних центрів Пониззя — Бакоти та Ушиці. Проте, легенда може опиратись на реальні події пізньосередньовічної історії, яка знає чимало фактів нападу на Поділля кримських татар.

Науці Гарячинецьке городище маловідоме (висловлювання на зразок «широко відоме своїм багатством місто Пониззя Калюс» [7, с.137] нічим не обґрунтоване, а тому голослівне). На відомій карті городищ Русі А. В. Кузи помилково вказано два різних городища: Калюське й Гарячинецьке [1, с.30]. Подібної помилки припустився І. С. Винокур [5, с.37, 277]. У XIX ст. тут було знайдено два залізних ромбовидних наконечника стріл, бронзовий енкалпійон та маленьку бронзову іконку із зображенням святих Бориса і Гліба [20, с.206; 25, с.981]. У 1963 р. городище дослідив відомий археолог-славіст П. О. Раппопорт, що датував його XII-XIII ст. та склав його план. Ним же було зроблено опис городища, який подаємо нижче: «...площадка городища розміщена на високому скелястому відрослі і з напільного боку вона захищена дугувидним валом і доволі глибоким ровом. Перед ровом, очевидно, проходив другий, зовнішній вал дуже незначної висоти. Кінець ґради, на якій знаходиться городище, має вигляд дуже низької смуги, що знижується. Цей вузький кінець не був включений в захисну площадку; він був відрізаний від неї двома короткими відрізками валів, що лежать на відстані 30 м один від одного. Бокові сторони не мають валів і обмежені крутими і дуже високими схилами. Довжина площадки 100 м, ширина її від 22 до 70 м» [4, с.100; 18, с.18]. Вали городища, як вказує дослідник, були насипані майже з одного тільки каміння і не мали внутрішньої дерев'яної конструкції [18, с.120]. Додамо, що городище розміщене на місі (утвореному двома глибокими ярами), який розташований на правому березі р. Калюс, за 4 км північніше від колишнього місця впадіння її у р. Дністер. Обороноздатність фортеці посилювало джерело питної води біля північно-східного краю площадки городища (розвідка автора).

П. О. Раппопорт називає городище біля Гарячинець «залишками міста Калюс» [18, с.18]. Проте стаціонарних розкопок на даному городищі (загальна площа якого становить близько 0,8 га, укріпленої площадки — 0,5 га) не було, а той самий дослідник зазначав таке: «...соціальний характер поселень визначається з найбільшими труднощами. Іноді навіть розкопки, проведені на значній площі, не дають для цього достатніх даних» [18, с.185].

На початку 90-х рр. XX ст. на території городища місцевий колгосп зробив досі діючий кар'єр [14, с.174]. Влітку і восени 2000 р. автором цієї статті було досліджено кар'єр та прилеглу до нього місцевість. Кар'єр знищив культурний шар на городищі майже повністю. Лише зрідка трапляються дрібні уламки кераміки XII-XIII ст. Невеличка ділянка збереженого культурного шару зафіксована біля південно-західного краю площадки городища. Він маловиразний, залягає на глибині близько 20 см від поверхні і має потужність близько 30 см. Зустрічаються кістки (у тому числі людські), покриті сажею фрагменти посуду, обвуглений вапняк. Влітку 2001 р. тут було знайдено уламок господарського ножа.

З північного боку площадки городища кар'єром пошкоджено також культурний шар трипільського поселення. Цей шар залягає на глибині близько 40 см, має потужність близько 20-25 см і продовжується у бік поля. При обстеженні прилеглих до городища полів, що регулярно розорюються, виходів на поверхню культурного шару XII-XIII ст. не помічено. Посаду, отже, цитадель (принаймні, з напільного боку) не мала. Найближче давньоруське поселення, синхронне городищу (розміром 100x100 м) відоме аж на Малому Березі [3, с.69] (це більше 4 км від городища). Існує припущення, що посад був розташований в долині, на місці сіл Гарячинці й Калюс (висловлювали усно викладачі Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету А. Ф. Гуцал, М. Б. Петров). Після затоплення цієї території водами Дністровського водосховища наразі немає можливості спростувати чи підтвердити цю думку, але в науковій літературі інформації про знахідки на території сіл Калюс та Гарячинці слідів осілости давньоруського часу немає [3, с.67-71].

Переважна більшість істориків ще з XIX ст. називають Каліус містом [5, с.272; 6, с.96; 7, с.137; 16, с.93; 25, с.980 та ін.]. Це пов'язано з тим, що в той час, як зауважив знавець руських міст А. В. Куза, «вирішальним для зачислення тієї чи іншої пам'ятки в розряд міста визнавався факт її згадки в письмових джерелах» [11, с.23]. Якщо користуватися термінологією літописів, вони праві. Будь-яке укріплення в період Давньої Русі звалось «градом», «городом» та ін. [8, с.3; 11, с.12]. У соціально-економічному значенні містом Гарячинецьке городище, очевидно, не було. Уже згадуваний А. В. Куза розглядає як залишки міста тільки укріплені поселення площею більше 2,5 га (і то не всі, а тільки ті, що мають ряд «міських» ознак: залишки церкви, ремісничого виробництва та ін.). У менших за площею укріплених поселеннях він бачить центри рядових волостей і погостів, військово-сторожові фортеці, феодалні садиби-замки [10, с.26, 29]. М. П. Кучера вважав, що «великі городища площею більше 2 га майже завжди є залишками укріплених поселень міського типу...» [12, с.24]. Тільки у виняткових випадках поселення міського типу могли обмежуватися меншими розмірами (як, наприклад, Данилів у XIII ст., площею 1,3 га) [13, с.72]. П. П. Толочко четверту категорію міст (до якої відносить найменші міста) вбачає в укріплених поселеннях площею від 1 до 2,5 га [23, с.197; 24, с.175]. Нарешті, П. О. Раппопорт вважав, що поселення, площею менші 1-2 га «майже завжди виявляться сільськими» [17, с.5]. Проте, чому цей дослідник назвав Гарячинецьке городище «залишками міста Каліус» (виділено нами — С. М.), не зовсім зрозуміло. Нагадаємо, що загальна площа Гарячинецького городища становить усього 0,8 га (укріпленої площадки — 0,5 га). Б. О. Тимошук називає Каліус «прикордонною князівською фортецею» [22, с.86], а М. Ф. Котляр — то «прикордонним містом» [9, с.108], то «прикордонним замком» [9, с.156]. Останній дослідник пропонує й своє датування початку функціонування Каліуса (30-і рр. XIII ст.) [9, с.156], але тут суперечить сам собі (у тій же праці він висловлюється про Каліус як вже існуючий на другу половину XII ст.) [9, с.107].

Таке розмаїття думок не випадкове. Воно пояснюється, по-перше, недостатнім археологічним вивченням Гарячинецького городища, а по-друге — відсутністю й досі загальноприйнятої схеми типології городищ XII-XIII ст. в окремих регіонах Русі. Звідси й плутанина в науковій термінології.

Думається, що Каліус являв собою швидше за все прикордонну князівську фортецю або феодальний замок («двір»). Останнє припущення підтверджують знахідки присутності тут феодалів (енколпійон, іконка). Можливо, що функції прикордонного форпосту та феодального замку поєднувались. Мабуть, Каліус був центром невеликої волості; перетворенню у справжнє місто (в соціально-економічному значенні) завадило його географічне розташування. Адже, значно далі Каліуса, з контексту літопису, південно-східні межі Пониззя на Лівобережжі Дністра не простягались [16, с.147], і ця частина князівства була найбільш уразливою з боку кочівницького Степу. Концентрація населення у цьому регіоні через тих же кочівників мала б бути значно нижчою, ніж у середині Галицько-Волинської держави. Це теж не сприяє перетворенню укріпленого поселення в місто. Проте який би соціально-економічний зміст не носив древній Каліус, безперечно те, що він відіграв важливу роль у південно-східному прикордонні Галицько-Волинського князівства. Інакше важко було б пояснити, чому літописець помістив його поруч з «*королєвою*» Пониззя – Бакотою.

Щодо визначення часу початку функціонування Каліуса маємо такі міркування. Як вказує літопис, у 1159 р. колишній звенигородський князь Іван Ростиславич Берладник ішов походом на галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла. Його маршрут пролягав через Кучелмин та Ушицю [15, с.273]. Б. О. Тимошук локалізував Кучелмин в урочищі Галиця біля села Непоротова на Дністрі (Сокирянський район Чернівецької області) [2, с.29; 19, с.93-94]. Гарячинецьке городище розміщене всього за 6 км від урочища Галиця (майже напроти, через Дністер). До утворення Дністровського водосховища поблизу урочища Галиця існував зручний брід на протилежний берег Дністра, тобто між Кучелмином і Каліусом могла бути переправа. Цілком імовірно, що Берладник переправився на лівий берег Дністра саме тут. Для нас важливо те, що 1159 р. літописець не згадує Каліус, хоч мав би згадати у тому випадку, якби Іван Ростиславич дійсно переправлявся через Дністер в районі Каліуса. Висновок – на 1159 р. Каліуса ще не було. Звісно, якщо Берладник не скористався бродом між Кучелмином і Каліусом, наша логічна побудова і її висновок втрачають сенс. Ще одне спостереження. Під 1229 р. Галицько-Волинський літопис свідчить, що Данило Галицький у боротьбі за Галич «зібрав» землю Галицьку (тобто, воїнів із Галицької землі) «...од ріки Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту» [15, с.386]. Тут чітко окреслюються південно-східні межі Галицько-Волинської держави: вони простягались до р. Ушиця. Якби на цей час Каліус уже існував, то літописець написав би, що князь «зібрав» землю до ріки Калюс, а не до р. Ушиця. Зважаючи на ці міркування, вважаємо, що прикордонна фортеця Каліус була споруджена не раніше 30-х рр. XIII ст., зовсім незадовго до своєї першої й останньої згадки в літописі. Після побудови фортеці розширюються південно-східні межі Пониззя, від р. Ушиця до р. Калюс.

Краєзнавець Ю.Й. Сіцінський пов'язував загибель літописного Каліуса з подіями 1260 р., коли монголо-татарський воевода Бурундай наказав князю Романовичам «розметати» укріплення галицько-волинських міст [25, с.981]. Така версія загибелі фортеці не дає відповіді на питання, чому в клаптику збереженого культурного шару серед обвугленого вапняку зустрічаються людські кістки. Мешканці твердині мусили б вийти за її межі перед тим, як запалити стіни, а вали, як ми знаємо, «розметані» не були і збереглися до кінця минулого століття.

Століття тому Ю. Й. Сіцінський в одній своїй праці вмістив про Гарячинецьке городище досить цікаву легенду, уривки з якої подаємо нижче: «За переказом, в цьому місці шукали порятунку від татар жителі Калюса і вже розраховували на свою безпеку, та були видані однією бабою. Ця баба необережно попалась татарам на сусідній горі «Таїна» і, піддана жорстоким катуванням, вказала на притулок християн. Це місце тутешні жителі прозвали «Бабою». (Топонім «Баба» досить поширений у Середньому Подністров'ї. Так наші предки називали язичницьких ідолів, яких ставили, як правило, на пагорбах. Можна припускати, що в урочищі Баба (тепер – в районі ферми с. Куражин) колись було язичницьке капище – С.М.). Татари не помилювали нікого з тих, хто сховався... На цьому городищі знаходиться багато людських кісток, і ледве помітні кам'яні хрести; сюди щорічно на Вознесіння буває хресний хід з Калюса» [25, с.981]. Цікаво, що хресний хід відбувався з відносно віддаленого Калюса, а не з сусідніх з городищем Гарячинців.

Важко що-небудь певне сказати про відповідність легенди історичним реаліям, час її виникнення (татари могли бути й кримськими, пізньосередньовічними), але ясно одне – територія городища у місцевого населення асоціюється з трагедією, а людські кістки, кам'яні хрести й пам'ять тутешніх жителів підтверджують вірогідність цієї трагедії. Додамо, що урочище біля Гарячинець, де розміщена галицько-волинська фортеця, носить дві назви: «Городище» та «Татарська Поляна».

Змістовні відповіді на запитання, пов'язані з літописним Каліусом, далі можуть дати тільки археологічні дослідження в басейні однойменної річки.

1. Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985.
2. Винокур І. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. — Ужгород, 1977.
3. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К., 1984.
4. Винокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. — К.; Одеса, 1985.
5. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця Давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.
6. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. — Каменец-Подольский, 1901.
7. Гуменюк С. К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського // УІЖ. — 1966. — №1.
8. Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. — 1975. — №16.
9. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-

- XIII вв. — К., 1985.
10. Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X-XIII вв. // *Русский город*. Вып. 6. — М., 1983.
 11. Куза А. В. *Малые города Древней Руси*. — М., 1989.
 12. Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта)*. — К., 1984.
 13. Кучера М. П. *Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской РСР // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева)*. — К., 1984.
 14. Кучугура Л. І. *Археологічна розвідка в Середньому Подністрів'ї // Наукові праці історичного факультету*. — Т.2. — Кам'янець-Подільський, 1996.
 15. *Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця*. — К., 1989.
 16. Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года*. — К., 1887.
 17. Раппопорт П. А. *О типологии древнерусских поселений // КСИА*. — 1967. — Вып. 110.
 18. Раппопорт П. А. *Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. // МИА*. — 1967. — №140.
 19. Русанова И. П., Тимощук Б. А. *Древнерусское Поднепровье*. — Ужгород, 1981.
 20. Сецинский Е. И. *Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году*. — Т.1. — М., 1901.
 21. Сецинский Е. *Исторические местности Подолии и их достопримечательности*. — Камянець-Подольский, 1911.
 22. Тимощук Б. О. *Давньоруська Буковина*. — К., 1982.
 23. Толочко П. П. *Древнерусский феодальный город*. — К., 1989.
 24. Толочко Петро. *Київська Русь*. — К., 1996.
 25. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета под ред. Е. Сецинского*. — Вып.9. — Каменец-Подольский, 1901.

Осадчий Є. М.

Еволюція поховального обряду Зеленогайського археологічного комплексу

На території Зеленогайського курганного могильника виділяється кілька традицій поховального обряду — це трупоспалення та інгумації. На даний момент основною традицією поховання є тілопокладення. Вони складають переважно більшість серед досліджених курганів та в свою чергу поділяються на кілька типів. На відміну від синхронних пам'яток кінця I-початку II тисячоліття, на зеленогайському могильнику домінує обряд тілопокладення.

Основною метою дослідження поховального обряду населення Зеленого Гаю є виділення місцевих типів поховального обряду, його еволюція, а також іншоетнічних типів. Найбільш раннім у хронологічному відношенні є поховання за обрядом трупоспалення на стороні з поміщенням останків в урну. Це поховання №19 (1991 р. дослідження), де на рівні давнього горизонту було виявлено розвал ліпного горщика роменської культури [1, С.20-21]. Аналогічні поховання виявлені на могильниках біля с. Октябрське під Путивлем та біля с. Жерновець у Посейм'ї. Такі поховання належать до сіверянських старожитностей [8, С.14]. Датування кургану №19 також не виходить за межі, встановлені для раніш досліджених курганів.

Ймовірно, місцеве походження має поховальний обряд кургану №4 (1995 р. дослідження), де було зафіксовано овальну пляму горілого ґрунту та попелу, але кальцинованих кісток виявлено не було. Дане поховання є кенотафом. На думку В. В. Приймака, поховання можна пов'язувати з місцевим населенням — сіверянами та датувати в межах кінця X-початку XI ст. [9, С.15].

У 90-х роках X ст. починається поступовий перехід до християнства сіверянських племен. Під тиском церкви, яку підтримувала князівська влада, населення перейшло до трупопокладень. Майже одночасно на могильнику з'являються підкурганні тілопокладення — поховання на горизонті та в неглибоких ямах, проте не зникають традиції, пов'язані з більш раннім обрядом кремації. У похованнях XI ст. присутні деревне вугілля, а в деяких поряд із покійником горіло ритуальне багаття. Крім того, виявлені залишки тризни (багаття, в якому присутні кераміка та кістки тварин). В одному випадку виявлено яму, яка була викладена повторно перепаленою керамікою. Ця яма може бути пов'язана з проведенням поминальних ритуалів.

Окремо слід розглянути поховання в підкурганній ямі західної орієнтації, де похована була покладена на бік з підігнутими ногами. Поховання в скорченому стані, на думку О. П. Моці, належать волхвам або ж людям, що займалися ворожінням [3, С.116]. Обряд посмертного зв'язування покійника мав захистити живих від негативного впливу з боку померлої. Дане поховання за інвентарем належить до сіверянських і його можна розглядати як культове. О. П. Моця вважає, що такі поховання на слов'янських і давньоруських могильниках присутні одиницями, тобто одне поховання на покоління [5, С.60], що відповідає даним Зеленогайського некрополя.

З початку XI ст. зафіксовано застосування дерев'яних конструкцій — домовин, що також пов'язане з поширенням впливу християнства. Не виключено, що ця традиція була більш поширена, але погана збереженість дерева в супіщаному ґрунті не дає змогу прослідкувати залишки домовин. Крім того, в похованнях XI ст. виявлено традицію замотувати покійників у саван. Це характерно для ранніх християнських поховань, коли домовини використовували не так широко. На користь належності похованих саме до християнської традиції може свідчити той факт, що всі поховання виявилися безінвентарними.